

Batı Azerbaycan ve Doğu Anadolu Ağızlarında Sesbilim Olay ve Yasaları - Sesartımı (Proteza), Sesdüşümü (Eliziya)

Phonological Phenomena and Laws in Western Azerbaijan and Eastern Anatolian Dialects - Sound Prosthesis, Sound Dropping

Elvan CAFEROV

Azerbaijan State Pedagogical University

elvancafarov78@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0952-9093>

Özet

Çağdaş Azerbaycan türkçesindeki fonetik olay ve yasalar, bu yasalar tek Azerbaycan türkçesinde değil, genel türkçede de esas yasalar. Çağdaş Azerbaycan türkçesindeki sesbilim olayları şunlardır: sesartımı (protez), ses kaybı (elision), uyuşma (asimilasyon), ses farklılığı (disimilasyon), ses yer değişimi (metatez). Makalede, Protez, sesartımından ve Eliziya, ses düşmesi, ses kaybı olayından bahsedilmiştir. Burada da ses artımı-ünlü ve ünsüz artımı: sesin önünde, ortasında ve sonunda. Ses kaybı-ünlü ve ünsüz kaybı: sesin önünde, ortasında ve sonunda ünlü ve ünsüz kaybı. Azerbaycan dilinin konuşma tarzına göre, bir kelimedede aynı hecede iki ünlü, yahut iki veya daha fazla ünsüz birlikte kullanılmaz. Ünlü ile başlayan bir ek, ünlü ile biten kelimelere eklendiğinde, iki ünlü arasına belirli bir ünsüz eklenir ve d. Bunlar Protez, sesartımıdır. Kelimelere kelime eklendiğinde veya ekler eklendiğinde seslerden biri düşer. Bir kelimededen bir veya bir kaç sesin düşmesine ses düşmesi denir. Ses düşmesi hem ünlülerde hem de ünsüzlerde gözlemlenir ki buna da Eliziya, ses düşmesi denir. Bundan başka kelimelerde eski türkçenin kullanımı, diğer dillerden alınma kelimeleri de kendi uymuna sağlayarak kullanmıştır. Bunlar Azerbaycan türkçesinin genel ana yasası ve olayıdır.

Anahtar kelimeler: Doğu Anadolu Ağızları, Batı Azerbaycan Ağızları, Sesartımı, Ses kaybı.

Abstract

Phonetic events and laws in modern Azerbaijani Turkish are fundamental not only to Azerbaijani Turkish but to the Turkish language as a whole. Phonological events in modern Azerbaijani Turkish include: increase in voice (prosthesis), loss of voice (elision), numbness (assimilation), sound difference (dissimilation), change in voice position (metathesis). This article discusses prosthesis, hearing loss, and elision, or voice loss. It also discusses raising of vowels and consonants: before, mid-, and at the end of a sound. Vowel and consonant loss: the loss of vowels and consonants before, mid-, and at the end of a sound. According to the speech style of Azerbaijani, two vowels in a syllable or two or more consonants are not used together in a word. When a suffix beginning with a vowel is added to words ending in a vowel, a specific consonant is added between the two

vowels, and so on. This is prothesis, increase in voice. When adding a word or suffixes, one of the sounds is dropped. The omission of one or more sounds from a word is called elision. Lowering of the voice occurs in both vowels and consonants; this is called elision, or lowering of the voice. Furthermore, he used Old Turkic in other words and borrowed words from other languages. These are the general laws and developments of the Azerbaijani Turkish language.

Keywords: Eastern Anatolian Dialects, Western Azerbaijani Dialects, Increase in Voice, Loss of Voice.

GİRİŞ.

Çağdaş Azerbaycan türkçesindeki sesbilim olayları şunlardır: sesartımı (prostez), ses kaybı (elision), uyuşma (asimilasyon), ses farklılığı (disimilasyon), ses yer değişimi (metatez). Çağdaş Azerbaycan türkçesindeki fonetik yasalar şunlardır: uyum yasası, tınlama yasası.

Sesartımı (*prostez*)

Azerbaycan dilinin konuşma tarzına göre, bir kelimede aynı hecede iki ünlü, yahut iki veya daha fazla ünsüz birlikte kullanılmaz. Ünlü ile başlayan bir ek, ünlü ile biten kelimelere eklendiğinde, iki ünlü arasına belirli bir ünsüz eklenir ki buna prostez denir. Azerbaycan edebi dilinde kelimelere yasal olarak eklenen ünsüzler şunlardır: n, y, s. Örneğin:

y sesiyle ilgili: su + (y) u, işle + (y) en, gözle + (y) en;

s sesiyle ilgili: başçı + (s) ı, emi + (s) i, nene + (s) i;

n sesiyle ilgili: Ali + (n) i, Veli + (n) i, vb.

Türkiye türkesinde ünlülerin en sık görülen artımı, esas olarak konuşma dilinin zorluğundan kaynaklanmaktadır. Bu da, diğer dillerden alınmış kelimelerin asıl Türkiye türkesi kelimelerin ses yapısına uyarlanmasından kaynaklanmaktadır.

Türkiye türkesinde bazı ünsüzlerin kelime başında bulunmaması ve bu tür ünsüzlerle başlayan birçok alınma kelime olması göz önüne alındığında, Doğu Anadolu ağızlarında, diğer tüm Anadolu ağızlarında olduğu gibi, buna bir tepki ve onları yasal bir ses yapısına uyarlama girişimi olarak "ön ünlü artımı" adı verilen bir ses olayı ortaya çıkar. Kelime başındaki ünlü artımına ek olarak, kelime ortasında veya daha az ölçüde kelime sonundaki hecelerde de ünlü artımına rastlanır.

Ünlü Artımı

Kelime Başında Ünlü Artımı

Edebi dilde sadece ünsüzler artarken, konuşma dilinde kelimelere sesli harf eklemek de yaygındır. Genel olarak, lehçelerde ve aksanlarda, kelime başında ses artımı, diğer dillerden alınmış kelimelerde daha yaygındır.

Bu olay, özellikle Batı Azerbaycan ağızlarındaki diğer dillerden alınmış kelimelerde gözlemlenir ve r, l ve bazen s ünsüzlerinden önce meydana gelir. Bununla da bu kelimelerin Türk boğazına ve Türk konuşma tarzına uyarlanmasından kaynaklanır. Örneğin: Gafan, Okdar ağızında: Rusca>Uruscan. Uruscan gutarmışam API Ahundovu. (Karahana,1996: 106)

Göyçe, Togluca ağızında: İsdalin<Stalin.. Mircefer Bağirov, İsdalin, bir de onun Mikayarı Azerbaycan halkına guya kömeyedirdiler (Karahana,1996: 120)

Göyçe, Şorca ağızında: ireng<reng.

Başına döndüyüm ay Kamil usda.
Alına yazılan yazı ne *irengidi*?
Okuyan kimidi, yazan kimidi,
Elinde kalem ne *irengidi*?

Göyçe ağızında: irehmete<rehmete, rayon>ireyon. Bir gardaşım da azi-nin mellimiydi, irehmete getdi. Bizim ireyonumuz ermeniydi. (Karahana,1996: 126, 131),

Karabağ'ın Ağdam ağızlarında, kelimelerin başındaki sesli harflerin artımı esas olarak diğer dillerden alınmış kelimelere işaret eder ve iki durumda kendini gösterir: 1) kelimelerin başında *sr*, *sk*, *sp*, *şk*, *ş* seslerinden önce; 2) kelimelerin başında r ve bazen l seslerinden önce. *Spalkomun>isbalkomun*. O vah isbalkomudu da, yuharı ketlerden rayona gaçırdılar gelirdiler isbalkomun heyetinde orda pütün o yarallar, uşahları ölenner, ermenner başdarna ne hadse getirif hamsın bize danışırdılar (Cavadova Feride, 69 yaş. Ağdam şehri) *Rehmetlik>irehmetdiy*. Elmra mellime, irehmetdiy ders deirdi, savaddı gadınıydı. (Ağayev Şikar Balay oğlu. 60 yaş. Baş Gervend) (Caferov, 2016: 3-6)

Kelimelerin başında ünlülerin artımı Doğu Anadolu ağızlarında da görülmektedir. Örneğin, Doğu Anadolu'nun Erzurum ve Malatya illerinin ağızlarında: *urum*, *urus*, *urba*, *ırza*, vb.

Arakı<rakı<Arapça arag / arakî, ırrahat<Arapça - rahat, ırast<Farsça - düz, ırahmat<Arapça - merhamet, ılayıh<Arapça - layık, ırızgı<Arapça - rızık, ıramazan<Arapça - Ramazan, ilifi<Arapça - lif, ileşi<Farsça - leş, irehber<Farsça - rehber, Urus<rus, uruyamda<Arapça - röya, Urum eli<Rum eli

Yukarıdaki örneklerden de görülebileceği gibi, Doğu Anadolu ağızlarında, i, ı ve u ünlüleri esas olarak r, ı ünsüzleriyle başlayan diğer dillerden alınmış kelimelerde artmaktadır.

Kelimenin Ortasında Ünlü Artımı.

Genellikle ilk hecesi ünsüzle biten ve ikinci hecesi ünsüzle başlayan iki hece arasında

meydana gelir. Büyük Karakilsa ağzında: Knyaz>gınyaz. Gınyazdan, mülkederdan yohsula kömey olmaz. Krişa>gırışa.

Kerentim gırışada asılı galdı.

Yasdıbaş ermenner vetenim aldı

Bu olay hem diğer dillerden alınmış kelimelerde hem de orijinal Türkiye türkesi kelimelerinde görülür.

Vedi, Ararat ağzında: sentiyabir<sentiyabr. Sentiya bir aydın gelif (Karahana,1996: 195)

Zangezur ağzında: Defın<defn. Defın oldu öz geler (Karahana,1996: 106)

Bu olay, Doğu Anadolu ağzlarında en yaygın ses artımıdır ve çoğunlukla kelimenin ortasında görülür. Örneğin, Malatya ağzında: Modern<moderen (Cemal, 2006: 354)

Bu ses artımı, bir kelimenin ortasında yan yana bulunan iki ünsüz arasına bir ünlünün girdiği hece artımı biçiminde bir değişikliktir. Dudaksız açık ünlünün arttığını ve bu kelimelerin diğer dillerden alınmış olduğunu görüyoruz. *ağılıyan<ağlı ile, amıcası<amcası (emisi), acıcılıh<azıcık (azacığ), kısırah<kısırak (gısır), masırafl<erebce-masraf (mesref), harıgını<arkını (arhını), Malatıyya<Malatıyaya, anıcah<ancak, Zikir<erebce- zikr, edires<adres, tekırar<tekrar, biriyo da<bir yol, kompıle<komple (rus. комплект- (dest). Bu tür sesli harf artımına sahip kelimelerin çoğunda, Türkiye türkesi telaffuzuna uymayan çift ünsüzler arasında dudakla okunan kapalı sesli harfin arttığını görüyoruz. Genellikle bu tür sesli harf artımına sahip kelimelerin ikinci ünsüzü “r” ünsüzüdür. Gudureti<erebce - güdreti.-cr- samitleri arasında: hücüresi<hücresi;ücüreti-ni<ücretini,*

Cingiltili “y” samitinden evvel dodaglanan gapalı “ü” saitinin artımı baş verir:

fasulıye<yunanca – fasulye (lobya)

Sesli ünsüz "y"den önce dudaklanan kapalı "ü" ünlüsünün artımı şu şekilde gerçekleşir:

fasulıye<yunanca – fasulye (lobya)

Kelime Sonunda Ünlü Artımı.

Erivan ağzında: *hem>hemi*. Ora *hemi* gebirsannığıydı, *hemi* de bilmirem hansısa imamın yeri idi. (Karahana,1996: 94)

Göyçe ağzında: *Milis>milisiye*. Geldiler bize *milisiye* filan... (Karahana,1996: 131)

Batı Azerbaycan ağzlarında da görülen bir diğer ünlü artımı, bazı kelimelerde kelime

sonunda da meydana gelir:

Amasiya, Gulbulak ağzında: hemi<hem. *Hemi* dağlıg idi, *hemide* bağıydı (Karahana,1996: 70)
Büyük Karakilse, Hallavar ağzında: metr>metre. En yüksek nöktesi olan min yüz iyirmi metredir (Karahana,1996: 156)

Bu olay, Doğu Anadolu ağızlarında ses artımının nadir bir örneğidir ve bu olay, kelime sonu artışlarının azınlığını oluşturmaktadır. Malatya ağzında: *teprime*<*deprem* (zelzele), *ne varı ki?*<*ne var ki?* (*ne var ki?*), *ağu*, *gene süt gibi*<*ağ*, *yine süt gibi* (*ağ*, *yene süt kimi*).

Ünsüz Artımı.

Kelime Başında Ünsüz Artımı.

Batı Azerbaycan ve Doğu Anadolu ağızlarında ünsüz artımı üç şekilde görülür: Kelime başında, ortasında ve sonunda. Ünsüz artımı Batı Azerbaycan ağzında çok zengindir. "h" ünsüzünün artımı esas olarak kelime başında baskındır. Örneğin: Azizbeyov, Terp ağzında: *Ele*>*heyle* Galanı ele *heyle* ermenner aynoyununu yığdı içine. *Heyle* o yoldakı yoldaydı (Karahana,1996: 71, 72)

Razdan, Tekeli ağzında: *Elbette*>*helbetde*. *Helbetde* eminamannıg olsa gederem (Karahana,1996: 82) Chamberak, Tohluca ağzında: *haravanın*<arabanın. Bireccene *haravanın* üsdüne, öküz *haravasının*. (Karahana,1996: 208)

458

Batı Azerbaycan ağızlarında nadir olmakla birlikte, bazen Türkiye türkeside olduğu gibi kelimenin başına "y" ünsüzü eklenir:

Zangezur ağzında: yüzünü<üzünü.

Çovan gah gızardı, bozardı, pörtüdü

Gorhudan eliynen yüzünü örtüdü (Karahana,1996: 103)

Doğu Anadolu ağızlarında, ünsüz artımı kelimenin başında, ortasında ve sonunda da görülür.

Kelime başında ünsüz artımı. Tıpkı h ve y ünsüzlerinin kelimenin başında düşmesi gibi, bu ünsüzler de büyür. Örneğin: Erzurum ağızlarında: *Harıh*<*arık* (*arık*), *heyvah*<*eyvah*, *hüzre*<*üzre* (*üzre*), *yallat* (*mak*) <*aldat* (*mag*), *yesir*<*esir* (*esir*, *girov menasında*) (Uçar, internet: s.202-203)

Kars ağızlarında: *yendi* < *indi* (*endi*), *yitdi*<*itdi*, *helbet*<*elbet* (*elbet*), *harava*<*araba*, *hağıl*<*ağıl* (Ercilasun, 2007: 140)

Erzincan ağızlarında: *Yen*<*in* (*en*), *yessir*<*esir* (*esir*), *yinek*<*inek* (*inek*), *yaldat* (*mak*) <*aldat* (*mag*) (Sadoğlu, 2010: 110);

Kelime Ortasında Ünsüz Artımı.

Batı Azerbaycan ve Doğu Anadolu ağızlarında en sık karşılaşılan ses olaylarından biridir. Ayrıca, bu olayın her iki bölgenin ağızlarında da aynı düzeyde ve aynı yerlerde meydana geldiğine dikkat çekilmelidir. Bu, her iki bölgenin nüfusunun da Oğuz Türk kolunun bir temsilcisi olduğunun açık bir örneğidir.

Batı Azerbaycan ve Doğu Anadolu ağızlarında, birlikte gelen eş sesli ünlü çiftleri ve bir dizi başka ses arasında telaffuz sırasında ünsüz artımı meydana gelir. Bu olayı en sık ödünç kelimelerde gözlemlese de, Doğu Anadolu ağızlarında ödünç kelimelerle birlikte Türkiye türkesi kelimelerde de rastlamak mümkündür.

Zangezur ağızında, jamahatın<jamaatın. Dağlıh'ta yaşayan nüfusa sona aran diyoruz, isdi bölgesini getirdiler ve oraya attılar, jamahatın çoğu yok edildi (Karahan,1996: 108)

Keşişkend ağızlarında: *Şerait>şerayıt*. O vahdı indiki kimi *şerayıt* yohudu (Karahan,1996: 75) Daralayaz, Keshishkend-Soylan ağızında: Faiz>fayiz Hashtad fayiz, Erivan'ın merkezi Azerbaycanlısıydı. (Karahan,1996: 75)

Doğu Anadolu'nun Kars ağızlarında. *O hartan<o kadar (o geder), gürneş<güneş (güneş), partdadı<patladı* (Ercilasun, 2007: 140) (Bu kelime, Türkiye türkesi edebi diline kıyasla bir lehçe kelimesidir. Ancak, Azerbaycan yazımındaki bu kelimenin yazılışı, Doğu Anadolu'nun Kars ağızlarındaki "*partlamak*" kelimesiyle aynıdır.) *teysir<tesir (tesir), mayış<maaş, öyksür (mek) <öksür (mek) (öskür (mek), göynüm<gönülüm (könlüm), köynek<gömlek (köynek), zayten<zaten (zaten)*. İlk hecesi kalın ve açık bir ünlüyle biten ve ikinci hecesi sağır bir ünsüz (k) -ka ile başlayan kelimelerde, k ünsüzü bir ünsüz birleşimidir (kg) ve kendisinden önceki ünlüyle bir hece oluşturur.

Erzurum ağızında: *çigirt<çiyit, kağırt<kağıt, söğürt<söyüt*, (Uçar, internet: 203-204) Kelimenin sonunda ünsüz artımı. Bu olay Batı Azerbaycan ve Doğu Anadolu ağızlarında da sıkça görülmektedir.

Batı Azerbaycan'ın Razdan, Tekeli ağızında: *Hele>helem*. Şaddığ evlerinde yemey goyullar *helem, belkem* orda daha artıydı. (Karahan,1996: 88)

Göyçe ağızında: *Rusca>uruscah*. *Uruscah* da bilip elemirdiy. (Karahan,1996: 126) Bazı kelimelerin sonunda da "-n" ünsüzü bulunur. Bu Diğer ünsüz artışlarına kıyasla daha yaygın bir ses artımı olayı:

Çambarek, Ağbulag ağızında: *Gizli>gizdin*. Ramazan bayramını *gizdin* keçirirdih (Karahan,1996: 213)

Razdan, Tekeli ağızında: *Gılıncla>gılıçnan*. Geri döneni deyir gılıçnan vurardılar. (Karahan,1996: 86)

İravan ağızında: İle>ilen

Bu dağlar gar *ilendi*
Dereler tar *ilendi*
Yaylaglar yadın oldu

Başına gar elendi. (Ercilasun, 2002: 138)

Kars ağzında *sabağınan<sabahla*, *bizinen<bizimle* (*bizimle*), *diggetinen<dikkatla* (*diggetle*), *kimin<gibi* (*kimi*), *demek kin<demek ki* (*demek ki*), *çünküm<çünkü*, *belkem<belki* (*belke*) (Ercilasun, 2007: 140-141) Erzincan ağzında: *bilem<bile* (*bele*), *defam<defa* (*defe*), *çünküm<çünkü*, *denem<dene* (*dene*) (Sadoğlu, 2010: 113)

Erzurum ağzında: *belkim<belki* (*belke*), *megersem<meğer* (*meger*), *halbukim<halbuki*, *keşkem<keşke*, *yohsam<yohsa*, *sankim<sanki*, *yoksam<yoksa* (*yohsa*), *diyin<diye* (*deye*), *kibin<gibi* (*kimi*), *radiyon<radiyo* (Uçar, internet: 203-204)

Ses Düşmesi (*Eliziya*)

Bir kelimedden bir veya başka bir sesin düşmesine ses düşmesi denir. Ses düşmesi hem ünlülerde hem de ünsüzlerde gözlemlenir.

“Kelimelere kelime eklendiğinde veya ekler eklendiğinde seslerden biri düşer. Buna ses düşmesi denir. Ses düşmesi hem ünlülerin hem de ünsüzlerin düşmesiyle ilişkilidir. (Halilov, 2013:128)

Batı Azerbaycan ve Doğu Anadolu ağızlarında sıkça görülen bir ses olayıdır. “o, ö” ünlülerine ek olarak, diğer sesler de düşmeye çok yatkındır. Birçok fonetik etkinin sonucu olarak, genellikle vurgusuz olan hece ortası ünlülerin düştüğü gözlemlenir. Minimum enerji harcamasıyla hızlı konuşmak da seslerin düşmesine neden olan faktörlerden biridir.

460

Ünlü Düşmesi.

Bu olay, kelimedeki konumuna göre üç yerde meydana gelir: Kelimenin başında, ortasında ve sonunda.

Kelime Başında Ünlü Düşmesi.

Batı Azerbaycan ağzında çok yaygın olmasa da, bazı kelimelerde kelimenin başında ünlü düşmesi bulunur: Kemerli ağzında: *Yirmi<iyirmi*. *Noyabır ayının yirmi altısı günüsü polisder*, *hücumeledi*, *böyüyle geldiler telem-telesiy bize*. (Karahana,1996: 139)

Doğu Anadolu ağızlarında, kelimenin başında ünlü düşmesine sık rastlanmaz. Sadece iki kelimedde “i” ve “o” ünlülerinin düşmesine rastlarız:

Malatya ağzında: *kindi<ikindi* (*ikinci*), *kindi vahdı*, *kindi<ikindi* (*ikinci*), (*ikindi namazı*). Erzincan ağzında: *Otomobil>tomofil*. Sizin Ehmed’in *tomofilinden* isdiy kız anam. (Ercilasun, 2002: 138)

Kelime Ortasında Ünlü Düşmesi.

Batı Azerbaycan ve Doğu Anadolu ağızlarında, kelime başında ünlü düşmesinden ziyade kelime ortasında ünlü düşmesi daha yaygındır.

Bazı kelimelerde, zayıf vurgulu ünlülerin düştüğü gözlemlenir. Son hecesinde kapalı ünlü bulunan kelimelere ek alındığında, zayıf vurgulu sesin düştüğü gözlemlenir. Örneğin:

Batı Azerbaycan'ın Hamamlı ve Saral ağızlarında: *heyrimiz*<*heyirimiz*. *Burda ne heyrimiz var?* (Karahana,1996: 182)

Çambarek ve Çaykend ağızlarında: : *heggi*<*hegigi*. *Heggi* de veten hesretidi i (Karahana,1996: 204)

Ünlü ile biten kelimelere ek alındığında, son hecedeki kapalı ünlü düşer. Zayıf vurgulu kapalı ünlünün düşmesi çok yaygındır:

Boyuk Garakil ağızında: *hammız*>*hamımız*, *hamsı*<*hamısı*. *Hammız* dağnan geldi. Onun da hanı Hüsöyüngulu han *hamsı* Azerbaycan adıdır. (Karahana,1996: 143, 153)

Bu olay, diğer dillerden alınmış kelimelerde bulunur. Zangibasara, Demirçi ağızında: *Arheloji*<*arheoloji*. *Arheloji* gazıntılar apardı orda yetmiş beşinci illerde (Karahana,1996: 170)

461

Bu olay aynı zamanda vurguyla ilgili bir ses olayıdır. Genellikle ikinci hecedeki kapalı ünlü telaffuz edilmez:

Zangibasara, Yukhari Najafli ağızında: *goynu*<*goyunu*. Gurbanda da kimin pulu vardı *goynu* kesirdi (Karahana,1996: 173)

Bazı kelimeler durum eki aldığıda, vurgu eke kayar, bu nedenle durum ekinden önceki ünlü düşer:

Zangibasara'da, Yukarı Necefli ağızında: *Ordan*<*oradan*. Bu şarkı oradan (Karahana,1996: 173)

Amasya ağızında: *Burda*<*burada*. *Burda* kassab ishdiyirem (Karahana,1996: 70)

Doğu Anadolu'nun Malatya ağızlarında. Açık ünlü "a"nın düşmesi, nadiren de olsa, kelime içinde meydana gelir.

1) Yer anlamı taşıyan işaret zamirlerinin durum ve haber eklerini kabul ettiği örneklerde, ses düşmesi olayı meydana gelir.

burata<*burad* *aburda*<*burdan*. *shurdaki*<*shuradaki* (*buradaki*); *şorda*<*shurada* (*bura*),

orda<orada, ordan<oradan, sarıh<sarız – sarık (sarıyarık)

2) Diğer dillerden alınmış kelimelerin son ünlüleri düşme eğilimindedir. Ünlü düşmesi, önce uzun bir ünlüye, sonra tek bir ünlüye dönüşerek gerçekleşir: cömatda<cemaatta (toplulukta)

3) Alıntı kökenli kelimelerin orta hecelerindeki açık ünlülerin düşmesi mahna//mahnaymış <bahane//bahaneymiş (bahane//bahane imiş).

-e- ünlüsünün düşmesi:

4) İki veya daha fazla heceli vurgusuz kelimelerin orta hecelerindeki ünlülerin düşmesi: nerdc<nerede (karada).

-ı- ünlüsünün düşmesi:

Durum ekleri alan kelimelerin iç hecelerindeki dudaksız kapalı ünlüler, vurgusuzluk nedeniyle düşer: yanna<yanyana, karnı<karını (belly).

Sesli ünsüzler arasında kullanılan dudaksız kapalı ünlülerin düşmesi: aşşakhda<gölda, bakhallıg oldu<bakhallılık (bahalılık), bakhallıh (bahalılık), bakhallınım (bahalılıminim). Bu örneklerde ünlünün düşmesinin temel nedeni yine orta hecelerin vurgusuzluğudur.

Yan yana yazılan kelimelerin çoğunda, iki kelimedenden birinin son veya ilk hecesindeki ünlü düşer: gaynanam<kayınana (mother-in-law), yalnıyakh<yalın-ayak (barefoot).

Ünlü düşmesi aşağıdaki şekillerde olur:

1) Ek kabul edilirken ünlü düşmesi: İçerlere<içerilere (içerilıra), İçerde<içeride (içeride).

2) “Y” ünsüzü, kendisinden önce veya sonra gelen “i” ünlüsünün işlevini üstlenerek düşmesine neden olur. *eyyik<iyyiz (biz iyiyiz).*

3) “r” ünsüzüyle biten fiillere şahıs eki eklendiğinde. getirrük<getiririk (getiriyoruz), çevrirler<çevrirler (dönüyorlar).

4) Diğer dillerden alınmış kelimelerin orta hecelerinde bulunan, dudaksız kapalı ünlü olan “i” ünlüsü de düşer. Hatçe<Hatice (Khadija), Zahra<Zahire (Zahra), ammoğlu<emimoğlu (amimoğlu), dayre<daire (çember), dakika<dakika (dakika).

Ek alındığında, ortadaki hecelerdeki kapalı dudaklı ünlü "u", vurgunun azalması nedeniyle düşer. Bu ünlü düşmesinin birçok örneği vardır: oğlüm<oğulum, gavruluruh<kavurul (mak) (kavurmak), bunyu<boyunu, goyunumda<koyunumda (göğsümde), goyyuh<koyuyoruk ~ yumurtlamak (koyduk), gohlardih<kokulardik (koklardık), yumşanacah<yumuşacak (yumuşatacak).

Kelime Sonunda Ünlü Düşmesi.

Batı Azerbaycan ve Doğu Anadolu ağızlarında, kelime sonunda ünlü düşmesi, kelime ortasındaki ünlü düşmesine göre çok daha az yaygındır.

Batı Azerbaycan'ın Razdan ve Tekeli ağızlarında: mam>mama (Rusça). Bir gün, mam (mama) bir toplantıya gidiyor (Karahana,1996: 80)

Doğu Anadolu'nun Malatya ağızında: güveg<güvegi (güvegi), diy<deyi<diy-or (söylüyor), geliy<geliyi<geliyor (gelir), ney<neyi? (ne?)

Ünsüz Düşmesi.

Batı Azerbaycan ve Doğu Anadolu ağızlarında, ünlü düşmesi gibi ünsüz düşmesi de çok yaygındır.

Bu olay da kelimedeki konumuna göre üç yerde meydana gelir: Kelimenin başında, ortasında ve sonunda.

Kelime Başında Ünsüz Düşmesi

Batı Azerbaycan ağızlarında, ünsüzle başlayan bazı kelimelerin başındaki ünsüz düşer. Örneğin, Akhda lehçesi Razdan'da: *Örmek<hörmek. Tüf örmeyi bilmiyordum. ...Şimdi ev, bina, ev vb. inşa etmekle meşgulüm.* (Karahana,1996: 83, 86)

Gafan lehçesi Zangezur'da: *ukhary<yukary O dedihlerim village adıdı, Gafannan ukhary.* (Karahana,1996: 102)

Allavar lehçesi Boyuk Garakils'te: Onöreda>onok çorda deği. Burada birkaç olay meydana gelir. 1. İlk kelimenin son ünlüsü düşer, 2. İkinci kelimenin ilk ünsüzü düşer, 3. Ünlülerin düşmesi sonucu üç kelime birleşir, onok+gorde+de, birlikte telaffuz edilir: Onöreda çorda deği çorda deği. (Karahana,1996: 141)

G sesinin düşmesi ve bunun sonucunda oluşan kelime birleşimi, Karabağ ağızlarında ve Ağdam ağızında da bulunur. Ayrıca, Karabağ ağızlarından verdiğimiz örneklerin, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına bağlı Bilim Geliştirme Vakfı'nın "Ağdam Bölgesi Yer Adları ve Lehçelerinin Toplanması ve Bilimsel-Dilbilimsel Analizi" projesi çerçevesinde Ağdam bölgesi sakinlerinin konuşma dilinden doğrudan alındığını da belirtmek gerekir. Örneğin: Bak oğlum, genç oğlum bunu mezar taşına rahmetiyle yazdı. Allah, sana şan versin.

Allah size de yardım etsin, bizi hatırlarsanız, yazın, çok teşekkür ederim.

Ay ana, gapında biten kızıl gülem *solufgedirem.*
Arzularım üreyimde galıf gedirem.

Baştan sona tüm çocuklar ön saflardaydı. Gittiler, savaştılar ve savaştılar. Bir günde üç şehidimiz oldu ve bir günde, bir kurşun sıkıldığında, küçük oğlum da öldü. (Gayibova Rafiga Gulam gizi. 70 yaşında. Ağdam bölgesi) Nata:r>na taheer. Burada, taheer kelimesindeki h harfi düşüp na sorusuna karışıyor. Oreydifdi>or geçer. Burada, ilk tarafta kullanılan "ora" kelimesinden "a" harfi, ikinci tarafta kullanılan "geçmiş" kelimesinden ise "g" harfi düşürülmüş ve kelimeler telaffuz sırasında birleştirilmiştir.

"O topraklarda gözlerimi açtım, eğitim aldım, hayatımı o topraklarda kurdum. O topraklarda geleceğimi düşündüm. O topraklarda bize sadece Allah yardım edebilir. 'Ağdamsız yaşayamam' dedim. Hiçbir yer Ağdam'ın yerini tutamaz." (Salmanov Abbas Bağban oğlu. 76 yaşında. Ağdam Kangarlı köyü (Göytepe)) "Komeyliya>komek ele. Bu örnekte, kelime birleşiminin ilk tarafındaki "koşul" kelimesinin ikinci hecesi telaffuz sırasında düşürülmüş ve ikinci taraftaki kelimede ses artımı olmuştur. "Baah">bu ayağ. "M:mçun>menin." Bu örneklerde de görüldüğü gibi, kelime birleşiminin her iki tarafında da telaffuz sırasında ses azalması meydana gelmiştir.

"Gözlerimi o topraklarda açtım, eğitim aldım, hayatımı o topraklarda kurdum. Geleceğimin o topraklarda olacağını düşündüm. O topraklarda bize sadece Allah yardım edebilir. 'Ağdamsız yaşayamam' dedim. Hiçbir yer Ağdam'ın yerini tutamaz." (Salmanov Abbas Bağban oğlu. 76 yaşında. Ağdam Kangarlı köyü (Göytepe)) "Komeyliya>komek ele. Bu örnekte, kelime kombinasyonunun ilk tarafındaki "koşul" kelimesinin ikinci hecesi telaffuz sırasında düşmüş, ikinci taraftaki kelimenin sesi ise artmıştır. "Baah">bu ayağ. "M:mchun>menin." Bu örneklerde de görüldüğü gibi, kelime kombinasyonunun her iki tarafında da telaffuz sırasında ses azalması meydana gelmiştir.

464

Hocalı katliamı sırasında taburdaydık, Hocalı halkının öldürüldüğü haberi geldi. (Hüseynov Telman Başır oğlu. 64 yaşında. Alimardanlı köyü, Ağdam bölgesi.) Taburdaydık. Burada da fonetik bir değişim, ses artımı ve "idi" edatının kelimeye karışması görüyoruz.

Bu yüzden o adama dedim ki, eğer akraba görürsen, ona meyve almalısın, iki yeşillik, üç yeşillik al, hala arıyor. O armutlardan birini yedin, ikincisini, üçüncüsünü yedin, bal gibiydi. (Hasanova Zarifa Sardar kızı. 49 yaşında. Abdal Gülabıl, Ağdam bölgesi. (Seyidli)) Ne zaman? Hangi soru zamirinde n, s, ı harfleri düşüp "zaman" ismine karıştı? Yedin. Burada da her iki tarafta da seslendirme vardı.

Kocam da mimarlık bölümünde çalışıyordu. Kalbimin kaybının sebebi ne, dostum, kalbim. (Mammadova Zamina. 63 yaşında. Ağdam şehri.) *Kalbim gitti > kalbim gitti.* Bu örnekte, harf değişikliği ilk tarafın son sesinde, ikinci tarafta ise kelimenin başında bir ünsüz düşmesi meydana geldi. Allah bize o vatani tez zamanda, başkanımızın gücüyle nasip etsin. Ben irmibeşildim. Kendime soruyorum, burada ne yapıyorum? Ne yapıyorum > ne yürüyorum. Bu örnekte, ikinci tarafta kelimenin başında iki sesin, bir ünsüz ve bir ünlünün düştüğünü görüyoruz. Gidiyor, diyorlar ki, Rus marangozlar iyi iş çıkarıyor. Gidiyor, bir Rus pilot buluyor. Anlamaya çalışıyor ama anlayamıyor, arı kovanını tamir ettirmek istiyor. Bu savaş anlaşılıyor. (İmanov Ramiz Hasan oğlu, 55 yaşında, Ağdam şehri) Karabağ yakınlarında böyle vakıflar var, Karabağ Karabağ'dan daha büyük. Karabağ kaç yıl Karabağ'daydı? Öte yandan, dilediğimiz gibi hızla kendi

topraklarımıza, vatanımıza dönüyoruz. (Salahov Alemdar Ziyad oğlu, 56 yaşında, Ağdam bölgesi Eyvashan-beyli köyü) Anlaşılmıyor. Kaç yıl? Öte yandan, işte bu yüzden. Bu örnekte, her iki tarafta da sesin yükselmesi ve alçalmasıyla karşılaşılıyor.

Eğer tekerlekli sandalyede yaşamak zorunda kalsaydım, bu durumu düzeltemezdim. (Agayev Malik, 58 yaşında. Ağdam bölgesi, Garadağlı köyü) Zaten böyleyim. Burada ilk tarafta ses düşmesi oldu. Düzeltemedim. Bu kelime, yukarıda tekrarlandığı gibi, ses düşmesi olayı yaşandı. (Caferov, 2016: 3,4,5)

Azerbaycan edebidilinde, kapalı sesli harfle başlayan kelimelerde, kelimenin başındaki y ünsüzleri çoğunlukla düşer: Türkiye türkeside: yıldırım, yılan, yıldız,. Azerbaycan Türkiye türkesisinde: ildirim, ilan, ulduz, uca (79, s.182)

Erzurum ağzında: ilan<yılan (yılan), ildirim<yıldırım (yıldırım), igit<yiğit (yiğit), üreyh<yürek (kalp), üz<yüz (yüz) üsgel<yüksel (mek) (yükselmek), kişit<yıldız (yıldız), üzüyh<yüzük (halka) (Uçar, internet: 198);

Elazığ ağzında: utardiz<youtardiniz (yutardınız), ring<ring (zil), üregimden<yüreğimden (yüreğimden), il<yıl (yıl) (Buran, 2007:104);

Erzincan ağzında: igit<yiğit (cesur), ürgim<yüreğim (yüreğim), üzük<yüzük (yüzük), üz<yüz (yüz), ükü<yükü (yükü) (Sadoğlu, 2010: 104). Yüksek<üsgek. Yukarı>yukarı. Avu orta yaşlı, ağzı açık bir çocuktü. Aykut Üsgeldi sinir bozucu bir topa vurdu. (Ercilasun, 2002: 139)

Kars ağzında: yuz<yuz (yüz), ilan<yılan (yılan), il<yıl (yıl), yuca<yuce (yüksek), yuzyh<yuzuk (halka), Usuf<Yusuf (Yusif), ukhari<yukaryi (yukarı) (Ercilasun, 2007: 135, 136);

Ağrı ağzında: igit<yiğit (cesur), ilan<yılan (yılan), urek<yürek (yürek), ud<yut (ud), ıldırım<yıldırım (gök gürültüsü) (Cemil, 2000: 828);

Van ve Bitlis ağızlarında: uze<yuze (yüze), uvaya<yuvara (yuvaya), uhledik<yukledik (yükledik), yuzuge<yüzüğe (yüzüğüne), igitler<yiğitler (cesurlar) (Gemalmaz, 1995: 64); yulduz//ulduz<ulduz, yigirmi//igirmi//girmi<iyrmi (Gemalmaz, 1995: 42).

Kelimenin Ortasında Ünsüz Düşmesi

Çok yaygın olmasa da, Batı Azerbaycan ağızlarında aynı ve farklı cinsiyetteki bitişik ünsüzlerin düştüğü gözlemlenmiştir:

Erivan ağzında: Lezat<lezzat. Bir bardak su içtin ve sana zevk verdi (Karahan,1996: 94)

“r” ünsüzü telaffuzu zor seslerden biridir. Batı Azerbaycan ağızlarında, daha çok kelimenin sonunda düşen “r” ünsüzü bazen kelimenin ortasında da düşer:

Kirovakan ağzında: guta:dım<kurtardım. Yediyi bitirdim, hazineyi bulamadım (Karahan,1996: 149)

Cambarek ağzında: gashakh`<gashang. Köyümüz çok gashakh` bir köydü (Karahan,1996: 213)

Masis ağzında: zakh`<zang. Kardeşim bundan korkuyordu, "Korkma" dedi. (Karahana,1996: 165)

Daralayaz, Keşişkend-Soylan ağzında: sora<sonra. Bundan sonra gösteriler başladı. (Karahana,1996: 76)

Bazı kelimelerde "d" ünsüzünün düştüğü gözlemlenmiştir.

Çambarek, Toluca ağzında: soan<soğan. Gökyüzü, kişniş ve soan dahil her şeyi ektik. (Karahana,1996: 210)

Göyça ağzında: Touz<Tovuz. Touz'da bir bahçem var, dedim ki: Ben bir çiftçiyim. (Karahana,1996: 127)

İravan ağzında: hous<hovuz. Şahsey-Vakhsey zamanında o camide bir huuz vardı. (Karahana,1996: 91)

Masis ağzında: Sevviyeden<sevviyeden. Yani şehir seviyesinde yaşayanlar kırsal ekonomide çalışmaya hiç gidemezlerdi. (Karahana,1996: 169)

Doğu Anadolu'nun Erzurum ağzında. herangi<he-rhangı (herhangi), periz<diyet (diyet), metiye<methiye (övgü), techizat<teçhezat (ekipman), şüpe<şüphe (şüphe), (Uçar, internet: 198)

Kars ağzında. şeere<şehre (şehre), daa<daha, bele<böyle (böyle), kitdiir<kilitliyor (kilit), goorukh<koyu-yoruz (koyuyoruz), iirmi<yirmi (yirmi), souk<soğuk (soğuk), maalle<ilçele (mahalle), maa//baa (maña) <bana (me), sora (sonra) <sonra, yalyz (yalnız) <sadece, yuka<yufka (yukarı), töengi<tüfengi (tüfek), doslar<arkadaşlar, efenim<effenim, gün<gün (Ercilasun, 2007: 137, 138, 139)

Erzincan ağzında. atmış<altmış, gahdı<kalktı (galhdı), asvat<asvalt, yanış<yanlış, anadın<anladın, beki<belki (belke), göynü<gönlü (könlü), dosler<dostlar, çiftçilik<çiftçilik, garaş<kardeş (gardaş), efenim<efendim (efendim), baah (bahah) <bakalım (bahag) aşam (ahşam) <akşam (ahşam) (Sadoğlu, 2010: 108)

Kelimenin Sonunda Ünsüz Düşüşü

Batı Azerbaycan ağızlarında bazı kelimelerin ortasında yer alan "r" ünsüzünün bazen kelimenin sonuna geldiği görülmektedir. Özellikle "ne" soru formuna eklenen "dir4" haber ekinin "di" olarak telaffuzu yaygınlaştı.

Göyçe ağzında: nedi<nedir. Buradaki toprakları ele geçirmek için Ermenilerin sayısını artırıyordu (Karahana,1996: 129)

Bu adam bir lider, görüyorsunuz, Khidir kamışları bıraktı. Dedi ki, ah Khidir, ne dedi?, dedi ki kamışları nereye bırakıyorsun. (Ahmedov Rasim, 68 yaşında, Agd. Gulabli köyü) (Юсифов, 1984: 81)

Göyçe ağzında: otu<otur. Ay ana git ve otları yerine dik (Karahana,1996)

Vedi ağzında: Nagada<nagadar. Nagadar, Türk kardeşliğinin öldürülmesi mi? (Ercilasun, 2002: 139)

Azizbeyov, Gomar ağzında: Heshbisheimi>hech bi sheyimi. Burada da iki olay meydana geldi. 1. Hech kelimesindeki ç harfinin sesi benzeşmesizleştirilerek ş olarak telaffuz edildi. 2. A kelimesindeki son ünsüz r düşürüldü. 3. Kelimeler birleştirilerek birlikte telaffuz edildi. Hesh+bi+shey. Heshbishey'imi getiremedim. (Karahana,1996: 73)

Razdan, Tekeli lehçesi: Yo>yok. O zamanlar güç vardı. (Ercilasun, 2002: 139) Çok yaygın olmasa da Batı Azerbaycan ağızlarında “t” ünsüzünün düştüğü görülmektedir.

Goyça ağzında: vakh>vakht. Goyça ağzında: O vakh kambayın zad yoküydu (Ercilasun, 2002: 139)

Nadir de olsa Doğu Anadolu ağızlarında da karşımıza çıkmaktadır. Erzurum ağzında. Artes<artist, dürüs<dürüst, dos<dost, selbes//serbe~sem<serbest (bedava), turis<turist, suyigas<suyigast (suikast), üs<üst, bugda<buğday (buğday), bishe<bir şey (Uçar, internet: 201)

Kars ağzında. ge<gel (gel), hama<hemen (hemen), zate<zaten (zaten) (Ercilasun, 2007: 137) Erzincan ağzında. bi<bir, anca<ancak (ama), gı<kız (kız), gelin hanım<gelin hanım (gelin hanım) (Sadoğlu, 2010: 105-109)

Sonuç

Sonuç olarak söyleye biliriz ki, Çağdaş Azerbaycan ve Türkiye türkçelerindeki fonetik olay ve yasalar genel türkçede esas yasalardır. Türk dillerinin konuşma tarzına göre, bir kelime de aynı hecede iki ünlü, yahut iki veya daha fazla ünsüz birlikte kullanılmaz. Ünlü ile başlayan bir ek, ünlü ile biten kelimelere eklendiğinde, iki ünlü arasına belirli bir ünsüz eklenir. Bundan başka kelimelerde eski türkçenin kullanımı, diğer dillerden alınma kelimeleri de kendi uymuna sağlayarak kullanmıştır. Bu Azerbayca dilinin genel ana yasası ve olayıdır.

Kaynakça

- Buran, A. – Alkaya Ercan. (2007). Çağdaş Türk Lehçeleri. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Caferov, A. (2016). Ağdam bölgesi ağızlarında kullanılan kelime kombinasyonlarında ses düşmesi ve ses yükselmesi olgusu. BSU Beşeri Bilimler Çalışmasının Güncel Sorunları. No. 3. Çevirmen. ss. 3-6
- Cemal, Ş. (2006).Türkiye’de yaşayan etnik ve dinsel gruplar. Etik yayınları. Çağaloğlu-İstanbul. 310 s.
- Cemil, G. (2000). Malatya İli ağızları: inceleme - metinler - sözlük ve dizinler / G.Cemil. – Ankara: Türk Dil Kurumu. 447 s.
- Ercilasun, A. B. (2003). Kars İli ağızları. Ses bilgisi / A.B.Ercilasun. – Ankara: – 2002. – 386 s.
- Ercilasun, A. B. (2007). (Editör). Türk lehçeleri grameri. Ankara: Akçağ Yayınları. 1340 s.

- Gemalmaz, E. (1995). E rzurum ili ağızları. 1-2-3, III cilt. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları. 400 s.
- Halilov, B. (2013). Çağdaş Azerbaycan Dili: fonetik. – yazma. – alfabe. – grafikler. – yazım. – orfoepi. Bakü Matbaası. 310 s.
- Karahan, L. (1996) Anadolu ağızlarının sınıflandırılması. Ankara: TDK Yayınları. 203 s.
- Sadoglu, H. (2010). Türkiye’de ulusçuluk ve dil politikaları. Sadoglu. – İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları. 383 s.
- Uçar, F. Tarih Boyunca Anadolu’da Türk Nüfusu-Kültür Yapısı ve Etnik Bölücülük: [Elektron resurs] / <https://www.turansam.org/makale.php?id=386> / TURAN (Türk Dünyası) Stratejik Araştırmalar Merkezi
- Юсифов, Ю. (1984). К этногенезу азербайджанцев, Фольклор, литература и история Востока. (Материалы III Всесоюзной Тюркологической конференции). Ташкент.